

Hoofdstuk 1

Religie in de spanning tussen vooruitgang en crisis

Wie zijn wij? Wat is de mens? Wie willen we zijn en wie kunnen we worden? Wat is onze plaats in de kosmos? Waarin bestaat het echte geluk nu juist, het goede leven, de wijsheid, een zinvol bestaan? Dat zijn vragen waarmee mensen in de loop van de geschiedenis steeds opnieuw hebben geworsteld. Door de eeuwen heen hebben ze antwoorden op die vragen geformuleerd met behulp van religies, filosofieën en allerlei ideologische systemen. De vragen zijn er nog steeds. Elke generatie lijkt ze opnieuw te moeten opnemen.

Als we vandaag, aan het einde van het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw, willen nadenken over onszelf, over onze plaats in de kosmos en over hoe we gelukkige en wijze mensen kunnen worden die een goed en zinvol bestaan leiden, dan kunnen we niet om de vaststelling heen dat onze wereld in de afgelopen paar eeuwen, en zeker sinds halfweg de vorige eeuw, ingrijpend veranderd is. Gewoon even stilstaan bij ons eigen leven kan dat verduidelijken. Als je dit leest, dan is de kans relatief groot dat je in een comfortabel huis woont, met centrale verwarming, zodat het binnen altijd lekker warm is, ook al is het buiten koud en guur. Vermoedelijk staan in dat huis talloze toestellen die je in staat stellen om alledaagse taken (zoals wassen, schoonmaken en koken) met weinig inspanning of spierkracht tot een goed einde te brengen. Ook buitenshuis en op het werk stellen talloze apparaten en machines mensen in staat om meer te doen met minder moeite. Elektriciteit maakt het mogelijk om een lamp te laten branden als het buiten donker wordt zodat het leven niet hoeft stil te vallen na zonsondergang. Denk ook maar aan hoe allerlei vervoersmiddelen, zoals auto's, treinen en vliegtuigen, alsook allerlei communicatiemiddelen de wereld geopend hebben. We kunnen in real time in contact staan met mensen aan de andere

kant van de wereld. We kunnen verre oorden bezoeken en andere culturen leren kennen. We leven gemiddeld langer dan ooit tevoren en blijven ook langer gezond. We bezitten meer spullen, eten gevarieerder voedsel, weten meer, beleven meer.

Om dat verder te illustreren kunnen we een kijkje nemen naar hoe het gesteld is met de armoede in de wereld. Extreme armoede wordt door de Wereldbank sinds 2015 gedefinieerd als moeten rondkomen met minder dan 1,90 int-\$ per dag.¹ Sinds 1981 houdt de Wereldbank systematisch gegevens bij over de evolutie van de extreme armoede in de wereld. Volgens de meest recente gegevens die de organisatie daarover in haar online databank over armoede en billijkheid ter beschikking stelt, waren in 2015 zo'n 731 miljoen mensen in de wereld extreem arm. Dat is zo'n 9,94% van de wereldbevolking.² Dat is uiteraard een onvoorstelbaar aantal individuen dat in de meest schrijnende en mensonterende omstandigheden leeft. Dat is te meer zo als je weet dat de 'wereldarmoedegrens' (*global poverty line*) met 1,90 int-\$ eigenlijk zeer laag is en dat ook heel wat mensen die wel boven die grens uitkomen hetzij in armoede hetzij in nog steeds zeer precaire omstandigheden leven. Zo leefde in 2015 zo'n 1,20 miljard mensen op een dagelijks budget tussen 1,90 int-\$ en 3,20 int-\$ en nog eens 2,20 miljard mensen met 3,20 int-\$ tot 5,50 int-\$ per dag.

De vaststelling dat extreme armoede wijdverbreid is in de wereld mag ons echter niet blind maken voor het feit dat het met de extreme armoede niettemin de goede kant opgaat. In 1981, op het moment dat de Wereldbank met haar metingen begon, waren zowat 1,9 miljard mensen extreem arm (< 1,9 intl-\$/dag dus), hoewel de wereldbevolking toen nog een pak kleiner was. Het aantal mensen in extreme armoede is dus niet enkel in absolute cijfers gedaald, maar ook het aandeel van individuen in extreme armoede tot de totale wereldbevolking is in de voorbije decennia kleiner geworden (van 42,3% in 1981 naar 9,94% in 2015).

Om die daling verder te duiden is het de moeite waard om even verder in de tijd terug te kijken. Jammer genoeg beschikken we voor de periode voor 1981 niet over gegevens zoals voor de periode sinds 1981. We zijn dus aangewezen op reconstructies. François Bourguignon en Christian Morrison, twee Franse economen, hebben in 2002 een artikel gepubliceerd over de wereldwijde evolutie van ongelijkheid in de periode van 1820 tot 1992 (zie Bourguignon & Morrison 2002). Daarin schatten ze dat in 1820 zo'n 84% van de wereldbevolking extreem arm was en nog eens 10,5% arm. Slechts

een heel kleine minderheid van 5% was dus niet arm (cijfers ontleend aan Bourguignon & Morrison 2002, 731). Ook die 5% had het echter minder goed dan de meeste mensen vandaag. Max Roser en Esteban Ortiz-Ospina verwijzen in dat verband naar Nathan Rothschild (1777-1836).³ Rothschild was een Duitse bankier en zakenman, en zou op een zeker moment de rijkste man ter wereld geweest zijn. Al zijn rijkdom kon echter niet verhinderen dat hij stierf aan een banale infectie die vandaag eenvoudig te behandelen is met antibiotica die hooguit enkele eurocenten kost en dus ook betaalbaar is voor grote groepen van mensen die naar hedendaagse standaarden relatief gesproken arm zijn in vergelijking met de rijksten vandaag. Roser en Ortiz-Ospina besluiten dan ook dat vandaag enkel mensen in de meest extreme armoede nog sterven aan aandoeningen die in de negentiende eeuw zelfs voor de allerrijksten dodelijk waren (Roser & Ortiz-Ospina 2018).

Er leven nog te veel mensen in (extreme) armoede en daar mag de mensheid zich niet bij neerleggen. We mogen echter niet vergeten dat we toch al een hele weg afgelegd hebben. De meeste mensen vandaag hebben het veel en veel beter dan de volledige mensheid van enkele generaties terug. Dat betekent uiteraard niet dat we nu in de best mogelijke wereld leven of dat de aarde ondertussen in een paradijs veranderd is. Er is niettemin sprake is van vooruitgang.⁴

We staan er bovendien onvoldoende bij stil hoe recent die vooruitgang eigenlijk is. In 1914, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, beschikte slechts 10% van de Belgen over elektriciteit in huis (DS 21/09/2018, p. 15).⁵ Dat is al bij al nog maar ruim honderd jaar geleden. Vandaag is een huis zonder elektriciteit in onze contreien eenvoudigweg ondenkbaar. Of neem het voorbeeld van antibiotica. Het eerste echte antibioticum, penicilline, werd minder dan honderd jaar geleden ontdekt (in 1928 om precies te zijn) en het werd pas vanaf de jaren 1940 op industriële schaal geproduceerd.⁶ In het licht van de tijd die verstreken is sinds *Homo sapiens* zo'n driehonderd à tweehonderdduizend jaar geleden op aarde verschenen is, is de periode sinds de ontdekking van penicilline uiteraard volstrekt verwaarloosbaar. Voor bijna onze volledige geschiedenis hebben we als mensen dus geleefd zonder antibiotica en bijgevolg in een wereld waarin zelfs de meest banale bacteriële infectie een plotse en vroegtijdige dood kon betekenen, iets wat we ons ondertussen amper nog kunnen inbeelden.

De geschetste vooruitgang zou niet mogelijk geweest zijn zonder wat de onlangs overleden Vlaamse filosoof Etienne Vermeersch (1934-2019) het

WTK-bestel noemde (zie Vermeersch 2010 [oorspronkelijk uit 1988]). Onder het WTK-bestel verstond Vermeersch de interactie van drie componenten – wetenschap⁷, technologie/techniek⁸ en kapitalisme – die elkaar wederzijds aandrijven en versterken, en een wereldomvattend systeem vormen dat bijzonder succesvol is om op een zeer efficiënte wijze informatie, energie, werktuigen en gebruiksvoorwerpen te produceren, en zo het leven van steeds meer mensen gemakkelijker en aangener te maken. De reden voor de efficiëntie van het WTK-bestel is volgens Vermeersch evident:

“De [natuur]wetenschap geeft een betrouwbaar inzicht in de natuurwetten; op grond daarvan bouwt de technicus het systeem dat die wetten toepast [...], en de kapitalistische economie verschaft een uitgebreid potentieel aan grondstoffen en productiemiddelen om de technische vondsten te vermenigvuldigen” (Vermeersch 2010, 48).

Het succes van het WTK-bestel toont zich bij uitstek in de vanzelfsprekendheid waarmee we vele van zijn verworvenheden gebruiken zonder stil te staan bij hoe recent ze eigenlijk zijn.

Het mag ondertussen duidelijk zijn dat het dus het WTK-bestel is dat de wereld waarin we vandaag leven vorm heeft gegeven en verder vormgeeft. De vaststelling dat het de facto natuurwetenschap, technologie en kapitalisme zijn die de wereld in de afgelopen eeuwen beter gemaakt hebben, geeft uiteraard te denken. Ze roept met name de vraag op of we voor het beantwoorden van de grote vragen die we aan het begin van dit hoofdstuk hebben gesteld überhaupt nog wel iets te verwachten hebben van de talloze religies, antieke filosofische systemen en wijsheidstradities die de mensheid in de loop der eeuwen voortgebracht heeft. Grote denkers, profeten, religieuze genieën en wijsheidsleraars formuleerden al gedurende duizenden jaren allerlei diepzinnige antwoorden op de grote vragen van het bestaan. En toch is het pas sinds de recente opbloei van natuurwetenschap, technologie en kapitalisme dat de mensheid er met rasse schreden op vooruit gaat. Suggereert het succes van het WTK-bestel dan ook niet dat we niets meer kunnen aanvangen met de antwoorden op de grote levensvragen waar mensen uit lang vervlogen tijden ooit mee op de proppen gekomen zijn? Is het probleem met al die antwoorden namelijk niet dat ze niet meer van onze tijd zijn? Stammen ze niet uit een tijd waarin de menselijke kennis en de mogelijkheid om effectief in te grijpen in de werkelijkheid nog noodgedwongen beperkt waren? Waardoor het vaak geen optie was om de oorzaken van lijden weg te nemen? En waardoor het er in de eerste plaats op

aankwam te leren omgaan met miserie en onze ellende te verdragen? Laten we daarom de vraag naar de plaats van religie binnen het WTK-bestel van dichterbij onder de loep nemen.

1.1 De plaats van religie binnen het WTK-bestel

1.1.1 Opstapje: de visie van Ray Kurzweil

Dat de rol van religie inderdaad uitgespeeld zou kunnen zijn, wordt alvast gesuggereerd door de Amerikaanse uitvinder en zakenman Ray Kurzweil. Kurzweil is een pionier op het gebied van optische tekenherkenning en spraaktechnologie, maar is vooral bekend als futuroloog. Zo voorspelt hij dat de singulariteit, het punt waarop artificiële intelligentie de hersencapaciteit van de mensheid als geheel overtreft, in 2045 verwacht mag worden en dat het eeuwig leven, als onsterfelijke mens-machinehybride, binnen het bereik ligt voor wie het tot dat moment in goede gezondheid kan uithouden. In een recent interview in *De Standaard* wist Kurzweil over religie het volgende te vertellen:

“Wat ik heb geschreven over de singulariteit behandelt zeker sommige van dezelfde vragen als religie. En dat zijn waardevolle vragen waar we nu enig wetenschappelijk licht op kunnen laten schijnen. De meeste religies zijn ontstaan in prewetenschappelijke tijden. Ze zijn gebaseerd op verhalen die ons iets vertellen over de menselijke psychologie. Een belangrijk thema is het rationaliseren van de dood, die een tragedie is, als iets goeds. Dat is zo gek niet, als er geen alternatief is. Pas sinds heel kort kun je spreken over radicale levensverlenging zonder knettergek te zijn. Wij hebben het over dezelfde vragen. Wat is de zin van het menselijke leven? Wat moeten we doen? Hoe lang moeten we leven en wat doen we met dat leven? Maar we houden rekening met [...] wetenschappelijke inzichten, inbegrepen onze inzichten in waar onze technologie ons naartoe brengt” (DS 15-16/09/2018, p. C15).⁹

Het punt dat Kurzweil hier maakt, is duidelijk: religie heeft een belangrijke functie gehad, maar haar rol is nu wel uitgespeeld. Natuurwetenschap en technologie hebben de plaats van religie ingenomen en zijn bovendien succesvoller in het waarmaken van datgene wat mensen voordien in religie

zochten. Een van de functies die religie had, zo stelt Kurzweil, was mensen in staat te stellen om te gaan met de dood. Het antwoord van de religie bestond erin van die dood iets goeds te maken. We kunnen bijvoorbeeld denken aan hoe religies een beter leven na de dood in het vooruitzicht stelden waardoor de dood beschouwd kon worden, niet als het einde, maar als een doortocht, weg uit het aardse tranendal naar het echte geluk in de hemel of het paradijs. Natuurwetenschap en technologie gaan daarentegen de strijd aan met de dood als zodanig en zullen die strijd, alvast volgens Kurzweil, binnen afzienbare tijd op beslissende wijze in het voordeel van de mens beslechten. Daardoor is het niet langer nodig uit te kijken naar het eeuwig leven na dood, want het leven hier en nu zal al een leven zonder einde zijn. Bovendien zorgen natuurwetenschap en technologie ervoor dat de aarde steeds minder een tranendal wordt zodat we ook met gelukkig zijn niet meer moeten wachten tot na dit leven. Natuurwetenschap en technologie zorgen er met andere woorden voor dat het leven op aarde steeds meer begint te lijken op het leven dat voordien alleen voor de hemel of het paradijs weggelegd was.

1.1.2 Kanttekeningen bij de visie van Kurzweil

De visie van Kurzweil lijkt in te houden dat, hoewel natuurwetenschap en technologie de functie van religie overgenomen hebben, beide voor de rest weinig tot niets van doen hebben met religie. Het is echter nog maar de vraag of dat klopt. Volgens uiteenlopende denkers is de relatie tussen natuurwetenschap en technologie enerzijds en religie anderzijds namelijk een stuk complexer dan Kurzweil lijkt te suggereren. Enkele voorbeelden kunnen dat duidelijk maken.

Zo verdedigt de Amerikaanse, lutherse theoloog Philip Hefner in een boek uit 2003 met als titel *Technology and Human Becoming* niet enkel dat technologie inherent religieus is (p. 37), maar ook dat religie een vorm van technologie is (p. 46-48). Hefner begrijpt technologie onder meer als een poging om te ontsnappen aan de eindigheid en sterfelijkheid die ons als mens kenmerkt. En juist dat maakt van technologie iets religieus. Hefner ziet religie namelijk, in navolging van de toonaangevende Duits-Amerikaanse theoloog en filosoof Paul Tillich (1886-1965), als de poging van mensen “om in de menselijke eindigheid het eindige te boven te komen” (zie Tillich 1958, 8 [opmerking van de vertaler]). Het blijft natuurlijk te bezien of een dergelijk religiebegrip te rechtvaardigen is en welk begrip van technologie het mogelijk maakt om ook

religie als een vorm van technologie te beschouwen. Mogelijk roept het feit dat het een theoloog is die technologie als religieus karakteriseert, en religie als een vorm van technologie, de verdachtmaking op dat die voorstelling van zaken wel eens erg gekleurd zou kunnen zijn. Heeft Hefner als theoloog er niet alle belang bij om de band tussen technologie en religie zo innig mogelijk te maken?

De voorstelling van een innige band tussen technologie en religie krijgt echter ook steun uit niet-theologische hoek. Hetzelfde geldt trouwens voor een nauwe band tussen natuurwetenschap en religie. Zo verdedigt de Amerikaanse historicus Lynn White Jr. (1907-1987) in zijn invloedrijke artikel over de historische wortels van de ecologische crisis (White 1967) dat natuurwetenschap en technologie in hun huidige vorm wortelen in het mens- en wereldbeeld van het middeleeuwse West-Europa. En in zoverre de opvattingen van de middeleeuwse, West-Europese mens doortrokken waren van christelijk-theologische voorstellingen en ideeën, is de hedendaagse natuurwetenschap en technologie een vrucht van het westerse christendom en een vrucht bovendien waarin haar oorsprong nog steeds aanwezig is. Dus, ook zonder breed religiebegrip kan je argumenteren voor een nauwe band tussen religie (in casu: het christendom) enerzijds en anderzijds natuurwetenschap en technologie. Nu kan je er White, ondanks zijn scherpe kritiek op het westerse christendom als hoofdschuldige voor de ecologische crisis, nog steeds van verdenken theologische sympathieën te hebben. White heeft namelijk ooit een master in de theologie behaald en was de zoon van een calvinistische professor in de christelijke ethiek.¹⁰

Ook denkers zonder link met de theologie hebben echter de nauwe band tussen religie en technologie verdedigd. Een belangrijk voorbeeld daarvan is een andere Amerikaanse historicus, David F. Noble (1945-2010). In een boek met als titel *The Religion of Technology* (1997) verdedigt Noble dat technologie, zoals ze in het Westen vorm gekregen heeft, het product is van een verlangen naar bovennatuurlijke verlossing. Haar wortels, zo verdedigt hij, zijn terug te voeren tot een ideologische shift tijdens de vroege middeleeuwen. Op dat moment begon de intellectuele elite zich te interesseren in handenarbeid en ambachtswerk als zaken die ingezet konden worden om de zondeval ongedaan te maken en de mensheid in haar gelijkenis met God te herstellen. Het streven naar bovennatuurlijke verlossing door middel van technologie is bovendien niet iets dat enkel tijdens de middeleeuwen voorkwam. Het gaat verder tot op vandaag. Noble onderbouwt dat in zijn boek in het tweede deel, in hoofdstukken over enkele van de toonaangevende technologieën van

de twintigste eeuw: de atoombom, de ruimtevaart, artificiële intelligentie en gentechnologie. Ook op het einde van de twintigste eeuw, het moment waarop Noble schrijft, verwachtten mensen volgens hem nog steeds meer van technologie dan enkel gebruiksgemak of overlevingswaarde. Dat suggereert dat mensen ook vandaag nog, net als de middeleeuwse elites die ons voorafgegaan zijn, van technologie niets minder dan verlossing verwachten (ook al zullen we die verlossing dan vaak niet meer in expliciet christelijk-theologische termen invullen).

Dat technologie inderdaad verlossing belooft en dat mensen die ook van technologie verwachten, wordt bevestigd door de Amerikaanse socioloog Jeffrey C. Alexander. Alexander verdedigt dat de verwachting van verlossing – te begrijpen als “een ontsnappen aan zwoegen en lijden” en als “een bevrijding van aardse beperkingen” (zie Alexander 1990, 163) – niet beperkt gebleven is tot de “grote” technologieën waar Noble zich in het tweede deel van zijn boek op concentreert. Ook van meer alledaagse technische innovaties, zoals de stoommachine, spoorwegen, de telegraaf en de telefoon, werd verlossing verwacht. In de periode waarin die innovaties ingang vonden, waren zowel de elites als de massa’s ervan overtuigd dat hun snelheid en kracht de aardse beperkingen van tijd, ruimte en schaarste zouden weten te overwinnen en in staat zouden stellen om de hemel op aarde te brengen. Die verwachting leidde er ook toe, zo voegt Alexander hier nog aan toe, dat de ingenieurs en technici die deze wonderen begrepen en beheersten het statuut kregen van seculiere priesters.¹¹

1.1.3 Technologie belooft verlossing: de casus van Apple

Dat mensen verlossing verwachten van technologie en dat ontwerpers van technologieën dat ook claimen voor hun producten kunnen we verder illustreren met behulp van de commercial waarmee Apple op 22 januari 1984 de Macintosh lanceerde.¹² De commercial, die door het leven gaat met de eenvoudige titel *1984*, werd getoond tijdens de Super Bowl, de jaarlijkse finale van het American football, en werd het gespreksonderwerp van de dag en zelfs van de dagen nadien. Eén commentator merkte op dat het de eerste keer was in de geschiedenis van de Super Bowl dat er meer gesproken werd over de reclame die tijdens de pauze getoond werd dan over het spel zelf. De commercial was een item in het nieuws van de dag en kranten en magazines